

Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı*

Murat Tekin¹

Özet

Uygarlığın beşiğı olarak adlandırılan Mezopotamya coğrafyası, insanlık tarihi açısından çok önemli gelişmelere ev sahipliğı yapmıştır. İlk şehirler, şehir devletleri ve bu kavramlarla ilintili olarak ortaya çıkan yönetimle ilgili olgular, bu gelişmeler arasındadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya coğrafyası, zamanın akışı içerisinde sakinleri tarafından farklı isimlerle anılmıştır. Sözkonusu coğrafyaya, her ne kadar Dicle ve Fırat nehirleri hayat verse de, bu nehirleri ve bu coğrafyanın imkânlarını bir zanaatkâr ustalığıyla işleyerek orada medeniyetin meşalesini yakanlar, bu coğrafyanın en eski sakinleridir.

Mezopotamya coğrafyası, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olmak üzere iki farklı ekolojik ve kültürel bölge içerir. Biz bu çalışmamızda özellikle, medeniyetin doğuşuna tanıklık eden Aşağı Mezopotamya coğrafyasını ve bu coğrafya üzerinde yaşayan sakinlerini, başlangıcından M.Ö. III. binyılın sonuna kadar uzanan zaman dilimini esas alacak şekilde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Dicle ve Fırat, *Ki-en-gi*, *Ki-uri*, Sumerliler, Akadlılar.

Abstract

Mesopotamian geography, which is called as the cradle of the civilization, played a host for the crucial developments with regard to the human history. Among these developments are the cities, city states and the phenomenons concerning administration, which emerges to be related with these terms. Mesopotamian geography, to which Tigris and Euphrates give life, was named by its inhabitants under different names within the course of time. Though Tigris and Euphrates bring the geography in question into life, it is the earliest inhabitants of this geography who light the torch of civilization by cultivating the rivers and the resources of the geography as skillfully as an craftsman.

Mesopotamian geography includes two different areas, ecological and cultural, which are the Lower and Upper Mesopotamia. In this study, the Lower Mesopotamia, which bears witness to the birth of the civilization, and its inhabitants living on this geography, from its beginning till the end of the 3rd Millennium BC will be examined.

Key Words: Mesopotamia, Tigris and Euphrates, *Ki-en-gi*, *Ki-uri*, Sumerians, Akkadians.

* Bu makale, 2014 yılında tamamlanan “Eski Mezopotamya’da Devlet ve Devlet Yönetimi” adlı doktora tezimizin, 1. Bölümünü oluşturan ve makalemizle adı taşıyan kısmıdır.

¹ Öğr.Gör.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giriş

Mezopotamya ismi ilk kez, eski Yunan seyyahları ve tarihçileri (Babilonya hariç, özellikle Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmek için Geç Hellenistik Dönem'de Polybius, Strabon gibi klasik yazarlar (Harmanşah, 2005: 68-69, dipnot 118)) tarafından kullanılmıştır. “Nehirler arasındaki bölge” anlamına gelen söz konusu Yunanca adlandırmada; “mesos”: ortasında veya arasında anlamına gelirken, “potamos”: nehir anlamına gelir ve “ia” ise, Yunanların yer isimlerine iliştirdikleri bir son ektir. Mezopotamya adında kastedilen nehirler, Dicle ve Fırat olup, bu coğrafyanın çoğu bugün Irak'ın sınırları içerisinde yer alırken, batı ve kuzeyindeki bazı kısımları Suriye ve Türkiye'de bulunur (Bertman, 2003: 2).

Mezopotamya adı günümüzde; kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılır (Köroğlu, 2012: 12). Dicle ile Fırat arasındaki bu geniş vadi, kuzeyde ve batıda aşılması güç coğrafi etmenler tarafından kuşatılmış olsa da, diğer yönlerden diř dünyaya açıktı. Bu bağlamda, Mezopotamya hem Arabistan hem İran kıyılarına, Basra Körfezi'yle daha da içerilere kadar uzanıyor, bunun yanı sıra daę etekleri ve geçitlerle İran yaylasına, Orta ve Yukarı Fırat vadisiyle de Suriye, Filistin, Anadolu ve Akdeniz'e açılıyordu (Bottéro, 2009: 14). Dolayısıyla bu bölge, başka bir ifadeyle kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylaları, güneybatıdan Arabistan masifi, batıdaki Akdeniz kıyılarından da Filistin ve Lübnan dağları ile ayrılan, yaklaşık 1.200 km. uzunluğundaki ve 400 km. genişliğindeki bir alan (Harita 1) olarak tanımlanabilir (Sevin, 1999: 1). Bununla birlikte, Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırları, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan dağlarına, güneyden de Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sumer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan birleşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir (Köroğlu, 2012: 12).

1. Coğrafi Yapı

1.1. Fiziki Coğrafya

Mezopotamya'ya hayat veren Dicle ve Fırat nehirleri, Doğu Anadolu'nun dağlarından doğar. Başlangıçta birbirine yakın olan bu iki nehir, daha sonra birbirlerinden uzaklaşır ve bugünkü Irak'a girince tekrar birbirlerine yaklaşırlar. Mezopotamya adı verilen havza burada başlar. Bu havza, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olarak ikiye ayrılır ve bahsi geçen iki havza doğal koşullar bakımından birbirinden farklıdır (Diakov, Kovalev, 2010: 82). Bu bağlamda Mezopotamya, iki farklı çevresel bölge ile karakterize olmuştu. Kabaca, bugünkü Bağdat

bölgesinden Dicle ve Fırat nehirlerinin bataklık deltasına doğru aşağıya uzanan Aşağı Mezopotamya'da geniş ve düz alüvyonlu bir ova bulunur. Bu bölgede birbirini tamamlayıcı üç ekolojik alan vardı: Çok miktarda tarımsal ürünün üretilebildiği sulanmış arazi; çobanların koyun ve keçilerini otlatmak için kullandığı çöl bozkırı ve kamışların yetiştiği, balık ve su kuşlarının bulunduğu bataklık alan. Söz konusu bölgenin topografyası yüzünden bu bölgeler arasındaki ilişki değişkenlik gösterirdi. Bununla birlikte, bu bölgeler tarımsal gelişmenin zenginliğini sağlar ve burada yaşayan sakinlerin geçim kaynağını oluştururdu. Bu yüzden kaynakların çeşitliliği, bu alanların biri veya diğerindeki kısa süreli mevsimlik değişkenliğin olumsuz etkilerini azaltmaya yardımcı olurdu. Aşağı Mezopotamya'nın bu görünümüne karşılık, bu bölgeye göre daha az ekolojik farklılıkların yaşandığı bir bölge olan Yukarı Mezopotamya, kuru tarım bölgesi içinde uzanmaktadır (Garfinkle, 2013: 98-100). Dolayısıyla, Yukarı Mezopotamya, kuru tarımın mümkün olduğu yarı kurak yaylalar tarafından çevrili geniş bir dağ eteği bölgesidir. Aşağı Mezopotamya ise, sulamaya dayalı tarımın geliştirildiği alüvyon ovasıdır. Bu bölgede Dicle ve Fırat düşük bir eğimde aktığı için oldukça kıvrılır, çok sayıda yan kollara ayrılır. Bütün kıvrılan nehirler gibi, onlar da kendi yataklarını yükseltir. Bu yüzden bahsi geçen nehirler, çoğu kez ova seviyesinin üstünde akarlar ve bu nehirlerin taşması, daimi gölleri ve bataklıkları oluşurmaya meyillidir. Bununla birlikte Dicle ve Fırat zaman zaman kendi akış yönlerini de değiştirir (Tamburrino, 2010: 30-31). Günümüzde, güneyde Dicle ve Fırat nehirleri, birlikte denize dökülmeden önce şattularap'ta birleşirler; fakat eski zamanlarda bu nehirler Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülürlerdi. O zamanlarda, yani M.Ö. IV. ve III. binyıllarda körfez, bugünkünden 150 mil (241 km.) kadar daha içerilere uzanıyordu. Bugün iç tarafta yer alan Ur ve Eridu gibi eski şehirler, gerçek liman şehirlerini oluşturuyordu. Yüzyıllar boyunca, nehirler tarafından yoğun alüvyon birikintilerin çökelmesinin yanında, denizin kendi çekilmesi de sahil çizgisini güneye doğru geriletmiştir (Bertman, 2003: 3).

Fırat ve Dicle'nin denize kavuşmadan önce boydan boya kat ettiği Aşağı Mezopotamya Bölgesi'nin çok geniş bir alanı kapladığı söylenemez. Eni, iki nehirle ve bunlara açılan kanallarla sulanan sağlı sollu dar şeridi aşmamakta, boyu da 600-700 km. civarında kalmaktadır. Bu bölgenin iklimi aşırı derecede kuraktır. Bağdat ile Basra Körfezi arasındaki engebesiz, dümdüz alana yılda 200 mm.den az yağmur düşer. Mayıs'tan itibaren yaz ayları boyunca yaklaşık 15 hafta kurak geçer. Fakat bu kurak ülkenin toprakları, nehirlerin suyuyla sulandıklarında bereketli hasatlar elde etmek mümkündür. Bunun sağlanması için de, Anadolu'nun eriyen karlarıyla kopup gelen dehşetli sellerin denetim altına alınması gerekir (Huot, Thalmann, Valbelle, 2000: 66). Buna karşılık, az yağış alan ayların sonlarına doğru ise, nehirlerdeki su miktarı oldukça azalır. Doğa, Kasım ayından başlayarak yeğerir. Ancak çok kısa

ömürlü olan bitki örtüsü, Nisan ayından itibaren kurur. Güneydeki, yani Aşağı Mezopotamya'daki çöl alanlarında ise hiç bitki yetişmez. Kuzeye çıktıkça çölün yerini bozkır alır ve çevredeki dağlara yaklaştııkça yağışlar artar. Dolayısıyla yıllık 200 mm. civarında yağış düşen Yukarı Mezopotamya bölgesi, güneyin aksine sulama yapılmaksızın yılda bir kez buğday hasadına olanak tanıyan kuru ziraata elverişlidir. Ayrıca, çayırların bolca bulunduğu bu bölge hayvancılığa daha uygundur ve kuru tahıl ziraatı, güneydeki alüvyonlu bölge kadar yoğun bir nüfusu besleyemez (Sevin, 1999: 5). Bu bağlamda, Aşağı Mezopotamya toprağı potansiyel olarak çok verimliydi; fakat tarım sadece nehirlerden yapay sulama ile mümkündü. Gıda ihtiyaçları nedeniyle tamamen tarıma bağlı olan şehirler, her zaman nehir kıyılarına konumlandırılmıştı. Nehirler, teknelerle taşımacılık açısından da elverişli rotaları sağlıyordu. Bununla birlikte, nehir suyu az miktarda çeşitli tuzları içerir ve güneşin sıcağı altında bu tuzlar sulanmış topraklarda birikirdi. Tuzlanma nedeniyle tarlalar düzenli aralıklarla nadasa bırakılmadan toprağın işlenmesi imkânsız hale gelirdi. Arpa nispeten tuza dayanıklı olduğu için bu bölgenin başlıca ürünüydü. Sebzelerin ve hurma ağaçlarının yanı sıra, diğer ürünlerin yetişmesi için daha yoğun bir emek gücü gerekirdi. Kısaca, bu bölgede ancak alın teriyle ekmeğini yiyebileceğin koşullar geçerliydi (Westenholz, 2002: 24).

Mezopotamya'nın özelliklerinden biri de, ekonomik gelişme için çok gerekli olan maden filizlerinin ve temel maddelerin (taş, madenler) bu coğrafyada hemen hemen hiç bulunmamasıydı. Ağaç bakımından da durum aynıydı. Mezopotamya'da meyvesi besleyici olan; fakat gövdesi yapı işlerinde kullanılmayan hurmadan başka bir ağaç yetişmiyordu. Burada tek zenginlik kildi: Kilden kerpiç, kap kakac ve yazı tabletleri yapılıyordu (Diakov, Kovalev, 2010: 83). Dolayısıyla bitümen, kil ve tarımsal ürünler yönünden zengin olan Mezopotamya'da maden, sert taş ve kaliteli kereste yoktu. Bu tür ihtiyaç maddeleri, Prehistorik dönemlerden itibaren çevredeki ülkelerden ithal edilmişti. Örneğin Neolitik Çağ'ın en erken evrelerinde bile, alet yapımı için gerekli olan volkanik obsidyen, Doğu Anadolu'da Van Gölü kıyısındaki Nemrut Dağı ve Bingöl dağlarından; bakır Diyarbakır yakınlarındaki Ergani'den; kaliteli sedir, selvi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslar'dan sağlanıyordu (Sevin, 1999: 5; Crawford, 2010: 11). Dolayısıyla, büyüyen şehirler ve gelişen sosyal hayat, eksik olan temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesini gerektiriyordu. Bir anlamda Mezopotamya'da şehirleşme, mimari ve sanat gibi alanlarda büyük hamleler yapılması, çevre bölgelerle gerçekleştirilecek olan canlı ticari ilişkilere bağlıydı (Köroğlu, 2012: 19-20).

1.2. Tarihi Coğrafya

Eski Mezopotamya halkları tarafından tümüne bir ad verilmemiş olan bölge; Sumer, Akad, Asurya ve Babilonya biçiminde çeşitli adlar taşımaktaydı (Sevin, 1999: 1). Bu bağlamda,

güney bölümü Sumer ve sonrasında Babil şehrinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Asur Ülkesi olarak anılmaktaydı. Örneğın Strabon (M.Ö. 64-M.S. 21), Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini Babil olarak adlandırmıştı. Oysa Tevrat'ı dillerine çeviren Yunanlar, Mezopotamya'yı Harran civarında İbrahim Peygamber'in yaşadığı yer olarak düşünmüşlerdi. M.S. I. yüzyılda, Plinius bu tanımın sınırlarını bugünkü Irak'a denk gelecek şekilde genişletmişti. Bu adla ifade edilmek istenen sınırlar zaman içerisinde, bölgede ortaya çıkan kültürlerin yayılım alanlarına paralel olarak oldukça genişledi (Köroğlu, 2012: 12).

Aşağı Mezopotamya, M.Ö. III. binyılın ikinci yarısında Sumer ve Akad olmak üzere iki ülkeye ayrılmıştı. Bu bölgenin güneyi Sumer, kuzeyi ise Akad ülkesinin yerleşme alanı olmuştu. Sumer ve Akad'ın ikisine birden, Babilonya, yani Babil Ülkesi adı verilmişti (Yalvaç, 1982: 564). Coğrafi olarak Babil Ülkesi, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine yaklaşarak sanki dar bir bel gibi toprak şeridini oluşturduğu yerden başlayan ve Basra Körfezi'ne kadar devam eden bir alandır. Bu alan, Mezopotamya'nın güney yarısı olarak tanımlanabilir. Mezopotamya'nın kuzey yarısı ise, Asur Ülkesi olarak bilinir (Leick, 2007: 2). Tarihi olarak Babil Ülkesi terimi (sözcük daha sonraki dönemlerde kullanılmaya başlasa da) I. Babil Sülalesi tarafından M.Ö. II. binyıl başlarında Sumer ve Akad'ın birleştirilmesini yansıtır. Çok erken dönemlerden itibaren bu toprakların güney kesimine Sumerce *Ki-en-gi/Kengir*, kuzeyine *Ki-uri* veya sadece *Uri* denirdi. Daha kuzeyde, özellikle de Musul (eski Ninive) bölgesindeki Yukarı Dicle Vadisi'nde, daha sonra Asur Ülkesi olarak bilinen, Babil Ülkesi'nde yaşayanların Subartu olarak adlandırdığı Yukarı Mezopotamya bölgesi bulunuyordu (Oates, 2004: 11).

M.Ö. 2100 yılından itibaren, Ur kralları imparatorluklarını inşa ettiklerinde *ki-en-gi* ve *ki-uri*, sırasıyla Güney Babilonya ve Kuzey Babilonya'yı belirtmek için kullanılan standart adlandırmalardı. Bununla birlikte, M.Ö. 2600'den itibaren mitolojik metinlerde *ki-en-gi*, tanrıların önceden kendi aralarında böldükleri ülke olarak zikredilmişti. Yaklaşık olarak M.Ö. 2350'de *lugal* olan Uruklu Enşakuşana kendisini "*ki-en-gi'nin en'i* ve *ülkenin lugal'ı*" olarak belirtmişti. Bu iki unvan, aynı kişinin kültürel ve siyasi yönlerini açığa çıkaran unsurlar olarak yorumlanmaktadır. Bu durumda *ki-en-gi*, *lugal* Enşakuşana'yı tanıyan, Sumer şehir devletleri ile ilgili kültürel konfederasyonun bulunduğu alandı. M.Ö. III. binyıl boyunca *ki-en-gi* giderek Güney Babilonya ile sınırlı hale geldi. M.Ö. 2600 civarında, bu terim kuzeydeki Kiş'ten güneydeki Ur'a kadar Babilonya'nın tamamını kapsıyordu; fakat M.Ö. 2350 civarında Nippur'dan daha kuzeye gitmiyordu. *Ki-en-gi'nin* kapsamındaki bu daralmanın sebebi, yaklaşık M.Ö. 2800'den itibaren Yukarı Mezopotamya'dan gelen Akadlılar tarafından gerçekleştirilen istikrarlı göç dalgası gibi görünmektedir (Westenholz, 2002: 31-32).

Sonuç olarak, Mezopotamya en azından iki farklı ekolojik ve kültürel bölge içerir: Aşağı ve Yukarı Mezopotamya. Farklı tarihi dönemlerde bu bölgeler, Babilonya ve Asur Ülkesi denilen bölgelerle eşleştirilmişti. Babilonya, muhtemelen sadece doğal veya yapay suyolları yakınında daimi yerleşmelerin bulunduğu düz ve kuru bir bölgedir. Asur Ülkesi ise, yer şekilleri açısından daha çeşitlidir. Kuru tarım yapmak için yeterli yağış miktarı alan bu bölgede, yerleşmeler kırsal alanlara uzanır. Kültürel olarak bu iki bölge birçok farklılıklar gösterir. Bununla birlikte, Asur Ülkesi birçok geleneğini benimsediği ve kendisinden daha ileri durumda olan Babilonya'ya büyük oranda bağlıydı. şehir kavramı, güneyden Asur Ülkesi'ne getirilmiş olmalıydı ve iki bölge arasındaki ekolojik farklılıklar, bu iki bölgedeki şehir hayatının bir çok yönlerini, özellikle ekonomiyle ilgili olmak üzere etkilemekteydi (Van De Mieroop, 1997: 8).

2. Etnik Yapı

Kramer, Sumer Ülkesi'ne ilk yerleşenlerin Sumerliler olmadığı düşüncesini taşımaktadır. Bununla ilgili açıklamalarını řu şekilde ifade etmektedir: İlgili kanıtlar, bu konuda pek muğlâk olan arkeolojik ya da antropolojik kaynaklardan değil, dilbilimden gelmektedir. Sumer'e hayat veren Dicle ve Fırat nehirlerinin isimleri, çiviyazısı okunuşlarıyla *idiglat* ve *buranun* kelimeleri Sumerce değildir. Ayrıca Eridu, Ur, Larsa, İsin, Adab, Kullab, Lagař, Nippur, Kiř gibi Sumer'in en önemli şehir merkezlerinin isimleri de Sumerce değildir. Bu sözcükler için Sumerce'de kökenbilimsel olarak hiçbir doyurucu açıklama yoktur. Bu yüzden, gerek nehirlerin gerekse şehirlerin daha doğrusu sonradan şehir haline gelen köylerin adlarının, Sumerce konuşmayan bir halk tarafından konulmuş olması gerektiği düşünölmektedir. Landsberger bu halka, Proto-Fıratlılar (ön-Fıratlılar) ismini vermiştir (Kramer, 2002: 61-63; Lansberger, 1944: 421 vd.; Bottéro, 2005: 39 vd.). Bu bağlamda, özellikle ziraat tekniğine ve zanaata ait bir takım kelime ve kavramların Sumerlilere, Sumer memleketinin, adları bilinmeyen; fakat Landsberger'in Proto-Fıratlılar adını verdiği, arkeolojide de Ubeyd halkı diye tanınan eski halkı pre-Sumerliler'den geçtiği anlaşılmaktadır (Bilgiç, 1982: 85; Kuiper, 2011: 40). Dolayısıyla, Sumerliler Güney Mezopotamya'daki tek halk değildi. Bununla birlikte, M.Ö. III. binyılın erken zamanlarından beri alüvyonun kuzey kısmı, Sumerlilerle yakın temas içerisinde olan Samice konuşan grupların büyük ölçüde kontrolü altındaydı. Samiler, bireysel ve grup olarak Sumer medeniyetinin hem kültürel hem de siyasi alanlarıyla doğrudan ilişkiliydiler (Larsen, 1979: 77). Bunlar, belki Sumerliler ile birlikte kasabalar kurmuş veya hemen aynı zamanda bölgeye gelmiş ve ülkenin kuzey bölümüne yerleşmişlerdi. Buna karşılık, Sumerliler, güneyde çoğunluktaydılar (Limet, 2005: 371). Bu durumla bağlantılı olarak, Uhlig'in aktardığına göre Schmökel şunları dile getirmiştir: "Bölge halkı M.Ö. IV. binyılda ağırlıklı olarak Samiler'den oluşuyordu ve Sumerlilerin M.Ö. III. binyılın biraz öncesindeki göçlerine

rağmen, Samiler kuzeyde üstünlüğü elde tutarlarken, güney zamanla Sumerlileşmişti" (Uhlig, 2006: 55).

Yukarıda verdiğimiz bilgilere dayanarak, Sumer Ülkesine Proto-Fıratlılar'ın ardından Samilerin geldiğini ve Sumer'de, iki halkın kültürünün melezleşmesiyle Sami ögesinin olasılıkla baskın olduğu ilk uygarlığın ortaya çıktığını (Kramer 2002: 64; Kuiper, 2011: 40), ilk uygarlığın üzerine ise, Sumerliler tarafından bu coğrafyanın kadim medeniyetinin inşa edildiğini varsaymak makul gibi görünmektedir. Uhlig'in de belirttiği gibi, Sumerlilerin Güney Mezopotamya'da görünmelerinden sonra, hayatın tüm alanlarında yerel ve yabancı unsurların kaynaştığı ve Sumer kültürünün; Sumer, Ubeyd ve Sami düşüncesinin ortak harcından oluştuğu görülür (Uhlig, 2006: 25).

Tarihi çağların başında yukarıda ifade edilen üç etnik gruptan, Sumerliler, yaklaşık olarak Nippur'dan körfeze kadarki en güney uçta, Samiler ise Orta Mezopotamya'da (M.Ö. 2400'den sonra Akad olarak adlandırılan bölge) baskındı. Söz konusu bu iki etnik topluluk, kesin bir etiket eklenemeyen kökeni belirsiz küçük, dağınık bir azınlıkla (Proto-Fratlılar ya da Ubeyd halkı olarak adlandırılan topluluk) beraber bölgede yakın temas içinde yaşadı. Modern tarihinin bakış açısıyla, Mezopotamya'nın ilk tarihi halkını oluşturan bu üç bileşenin arasındaki farklılık çizgisi, ne siyasi ne de kültürel. Bu farklılık çizgisi dille ilgilidir (Roux, 1992: 83 vd.). Bu bağlamda, Mezopotamya'da tanımlanabilen iki ana dil, güneyde konuşulan Sumerce ile kuzeyde konuşulan Semitik bir dildi. Buna karşılık, yazılı kayıtlarda ispat edilen en erken halk Sumerlilerdi. Başlangıçtaki görüş, Onların M.Ö. IV. binyıl sırasında doğudan bölgeye göç etmiş olduğuydu; fakat günümüzde bu görüş, onların büyük olasılıkla o bölgede binlerce yıl olmasa da yüzlerce yıldır yerleşik olduğu şeklinde değişmiştir (Brosius, 2009: 179).

Sumerlilerin kim oldukları ve nereden geldikleri, yanıtız kalan ve üzerinde çok tartışılan bir sorudur. En eski çiviyazılı kayıtların oluşturulduğu dönemde, Sumer bölgesindeki en baskın halk Sumerlilerdir. Dilleri Sami veya Hint Avrupa dilleri gibi çekimli değil bitişkendir. Yapısal olarak Türkçe, Fin-Ugur ve bazı Kafkas dillerine benzer. Buna karşılık; söz varlığı, sözdizimi ve dilbilgisi bakımından Sumerce farklıdır ve bilinen hiçbir dille akrabalığı yoktur. Sumerliler, Güney Mezopotamya'nın yerel halkı mıdır yoksa buraya başka bir yerden mi gelmişlerdir? sorularının yanıtı kesin olarak verilememektedir. "Sumerliler kimdi?" sorusu, eski Mezopotamya tarihinin en sık sorulan en zor sorusudur ve çeşitli yönleriyle bugün "Sumer Problemi" olarak nitelenen belirsizliği oluşturmuştur (Oates, 2004: 19). Dolayısıyla, göçün zamanı ve kökeni "Sumer Problemi" olarak bilinir hale gelmiştir. Mezopotamya Ovası'nın yeni bir jeolojik oluşum olduğunu, dile dair mevcut varsayımları, diğer kültürel özellikleri ve "ırk" kavramını göz önünde bulunduran bilim adamlarının, Sumerliler'in başka bir yerden göç etmiş

olduđuna dair dūřüncesi, geçen yūzyılın bařlarında baskın olan gōrūřü ifade eder. Bu durumla bađlantılı olarak birleřik bir topluluđun, yani ‘‘Sumerliler’’in geniř ōlekli gōüne ve Landsberger’in ifade ettiđi gibi Proto-Frata denilebilecek temel bir dilin olduđuna dair gōrūřlere birçok itirazlar vardır (Emberling, 1997: 314).

Őncelikle biz, Sumerlilerin Mezopotamya’ya gō yahut gōler neticesinde gelmiř olduđuyla ilgili olarak ōne sūrūlen gōrūřlere yer vermek istiyoruz.

Bilim adamları Sumerlilerin kōkeniyle ilgili olarak ortaya çıkan sorulara cevap vermekte zorlanmiřlardır. Genel olarak, Eridu'nun ūst ūste binmiř tapınaklarının kanıtladıđı kūltūrlerin devamlılıđı olgusundan etkilenmiř olan Llyod ve Frankfort gibi arkeologlar, Sumerlilerin geliřinin Ubeyd Dōnemi'nin bařlangıcıyla keřiřtiđi fikrini savunma eđilimindedir. Filolog olan Speiser ve Kramer ise, oldukça geç ortaya çıkan yazının bulunması, Sumer edebiyatında diđer toplumlarınkine (Yunan, German ve Hindu) benzer bir ‘‘kahramanlık dōnemi’’ geleneđi ve bezemeli ōmleđin (Ubeyd) yerini bezemesiz ōmleđin (Uruk) alması temeline dayanarak, Sumerlilerin geliřini Uruk Dōnemi'nin bařlangıcı ya da daha sonrası olarak belirtmiřlerdir (Bottēro, 2005: 40). Bu bađlamda Nemet-Nejat, Sumerlilerin, muhtemelen Ubeyd Dōnemi kadar erken bir dōnemde Mezopotamya’da bulduklarını belirtir (Nemet-Nejat, 1998: 19). een de bu gōrūř paralelinde, Sumerliler’in M.Ő. 4500’lerden itibaren Sumer ūlkesine geldiklerini ifade eder (een, 2008: 101). Buna karřılık, Kramer Sumerliler’in būyūk olasılıkla, M.Ő. IV. binyılın ikinci yarısındaki bir zamana kadar sōz konusu ūlkeye gelmemiř olduđu dūřüncesini tařır (Kramer, 2002: 64). Yalvaç ise, bu konuda daha temkinli bir yaklařım benimseyerek řunları dile getirir: Gōlerinin tarihini ne nisbī kronolojiye, ne de kazılarla ortaya çıkan kūltūr katlarından hangisine rastladıđına gōre tespit edebiliyoruz. Mutlak kronolojiye gōre tespit ise, henūz sōz konusu deđildir. Sumerlilerin bu iklimi sıcak, kuru, verimsiz, rūzgārlı, sazlıklardan bařka ađacı, tařı ve madeni olmayan bōlgeye gōlerinin sebebini, bu toprakları sulayan iki būyūk nehrin varlıđına bađlayabiliriz (Yalvaç, 1982: 565).

Sumerlilerin genellikle, Mezopotamya’ya dođudan geldikleri kabul edilmiřtir. Dikkat çekici bir řekilde Gūney Mezopotamya’da, hōyūklerin sayısına gōre Sumerlilerin yerleřme yođunluđu, Basra Kōrfezi tarafından kuzeye çıkıldıkça azalmaktadır. Bu durum, onların Basra Kōrfezi yoluyla deniz ūzerinden gelerek Gūney Mezopotamya’ya ařama ařama yerleřtiklerine bir iřaret sayılabilir (Bilgiç, 1982: 85). Bu ‘‘deniz’’ teorisine gōre Sumerliler bařlangıçta Mezopotamya'nın en gūney ucuna, yani Eskiçađ’da kōrfeze ayrı ayrı dōkūldūkleri bilinen ‘‘Dicle ile Fırat’ın ađzına’’ yerleřmiřlerdir (Bottēro, 2005: 36). Dolayısıyla, bōlgedeki yerleřme izleri, nūfus yayılmasından da anlařılacađı gibi, gūneyden kuzeye dođru azalan bir yođunluk gōstermektedir. Bu ōnemli bir husustur. Landsberger’e gōre, bu bōlgeye yakınlıđı bakımından

muhtemel bir Sumer vatani olarak önerilen Dilmun, bugünkü adıyla Bahreyn (inci) adası en eski Sumer kültür merkezidir (Yalvaç, 1982: 565 vd.). Berossos da, ilk bilgelerin Sumer'e Basra Körfezi'nden ulaştığını belirtmektedir. Modern düşünce de bu geleneksel medeniyet kaynağı görüşünü destekleme eğilimindedir (Hallo, Simpson, 1998: 29).

Sumerlilerin ana vatanının neresi olduğu kesinlikten hâlâ epey uzaktır. Enmerkar ve Lugalbanda çevresinde dönen kahramanlık öyküleri toplamına bakılırsa, erken dönem Sumer hükümdarları, olasılıkla Hazar Denizi yakınında bir yerlerde bulunan Aratta adlı bir şehir devletiyle çok yakın ve sıcak bir ilişki içinde olmuştur. Sumer dili eklemeli bir dil olup, belli bir ölçüde Ural-Altay dillerini anımsatmaktadır. Bu olgu ise, Aratta'yla aynı genel alana işaret ediyor olabilir (Kramer, 2002: 64 vd., Bilgiç, 1982: 86 vd; Stremlin, 2006: 637). Bu durumla bağlantılı olarak, Sumerliler'in çıkış noktası olarak Orta Asya'yı işaret eden Çeçen, bu görüşünün dayanak noktalarını řu şekilde açıklamaktadır: "Sumerliler'in belgelerinde kavimleri için "*ki.en.gi*" ya da "*ki.en.gir*" adını kullandıkları (Hallo ve Simpson ise, Sumerlilerin kendilerini *Sag-giga*, yani "kara-kafalılar" olarak adlandırdığını belirtmiştir (Hallo, Simpson 1998: 29) bilinmektedir. Eski Çin kaynakları, Kırgızları "*kien-gun*" yazılışı ile isimlendirmektedir. Bu isimlendirmelerin birbirine yakınlığı, Sumerlilerin bugünkü Irak bölgesine Asya içlerinden gelmiş olma düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Rus Arkeolog Nikolsky, Sumerlilerin ana vatani olarak Türkmenistan'ı işaret eder. Bu ülkenin kurganlarından çıkarılmış olan arkeolojik buluntular, Sumer mezar buluntularıyla benzerlik gösterir. Bunun yanında Masson tarafından hazırlanmış olan, arkaik Sumer dönemi çivi yazılı semboller ile İran (Ön Elam Dönemi), Güney Türkmenistan ve Hindistan (Harappa Bölgesi) belgelerinin paralellik göstermesi, Sumerlilerin Asya içlerinden Mezopotamya'ya gelmiş olduğunu destekler niteliktedir" (Çeçen, 2008: 101 vd.). Bottero'ya göre ise, Sumerlilerin çıkış noktası gizemini hep korumuştur. Yakındoğu'da ve Hindistan, Pakistan, Afganistan, Kafkasya ve Önasya'da 1920-1960 yılları arasında gerçekleştirilen birçok kazıda, aslında Sumer uygarlığı hakkında bilinenlerle yakından uzaktan ilgisi olan hiçbir şey bulunamamıştır (Bottéro, 2005: 40).

Sumerlilerin Mezopotamya'ya göçlerle geldiğiyle ilgili olarak öne sürülen görüşleri bu şekilde sıraladıktan sonra, bu görüşlere getirilen itirazlara ve karşı önerilere değinmek istiyoruz.

Roux'a göre; Sumerliler olasılıkla halkların bir karışımıyken, Sumer medeniyeti de yabancı ve yerli unsurların bir birleşimidir. Dilleri Batı Asya'nın tamamını ve daha fazlasını kapsayan yeterince geniş bir dil topluluğuna aitti. Bu yüzden Onlar, Erken Neolitik ve Kalkolitik çağlarda Yakındoğu'nun büyük bir bölümünde bulunan halkın bir kolunu meydana getiriyordu. Diğer bir ifadeyle, Onlar her zaman Irak'ta yaşıyor olmalıydı. Doğubilimcilerden birisinin ortaya koyduğu gibi: "Sumerlilerin kökeni sorununu çok fazla tartışma, bizi kuruntu

peşinde koşturan birisi haline getirebilir” (Roux, 1992:83 vd.; Bryce, 2009: 669 vd.) Roux’un kastettiği bilim adamı olan Frankfort söz konusu durumla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Sumer sözcüğünün dar ve kesin anlamıyla ancak “Sumerce” söz konusu edildiğinde kullanılabileceğini belirtmekte yarar var. “Sumerli” denebilecek herhangi bir fiziki insan tipi yoktur. Ubeyd zamanından günümüze dek Mezopotamya nüfusunda, belirgin şekilde kuzeydoğudan gelen yuvarlak kafalı halkların karıştığı “Akdeniz ırkı” ya da “kahverengi ırk” denen insanlar büyük çoğunluğu oluşturmuşlardır. Örneğin Ubeyd’de ve Kiş’te bulunan kafataslarından anlaşılacağı gibi, Erken Hanedanlar Dönemi’ndeki durum böyleydi. Eridu’da ve Hassuna’da bulunan, ovaya yerleşen halklardan en eskileri olan insanların iskeletleri hakkında Coon’un kısa bir incelemesi vardır. Bu iskeletler, “oldukça iri ve çıkık çene kemikli ve iri dişli Akdenizli bir ırkı temsil etmektedirler”. Sumerlilerin kökeni hakkında yapılan, uzayıp giden tartışmalar bir serap ardından koşturmaya dönebilir (Frankfort, 1989: 75, dipnot 87; Macqueen, 1964: 15).

Emberling ise, jeolojik araştırmaları esas alarak "Sumer Problemi"ne dair görüşlerini řu şekilde belirtmektedir: Bölgenin yeni yapılan jeolojik araştırması, Mezopotamya Ovası’nın sanılandan daha uzun zamandan beri mevcut olduğunu göstermiştir. Bu araştırma, alüvyonlu ova üzerinde, M.Ö. VI. binyıldan önce sulamanın yokluğu ile sınırlandırılmış ziraatın ve yerleşik topluluklarının olduğu gibi bir durumu açığa çıkarmıştır. Bölge, bahsedilen zamandan önce avcı-toplayıcılar tarafından kullanılmış olmalıydı. Üstelik Adams ve diğerlerinin yüzey araştırmaları bölgede tüm kültürel uygulamaları değiştirebilecek kadar yoğun göçlerin olmadığını göstermiştir (Emberling, 1997: 314). Bununla birlikte Çevik’in ifade ettiği gibi, şehirleşmenin ilk izlerinin görüldüğu Uruk ve çevresinde M.Ö. IV. binyılın sonlarına doğru büyük bir nüfus artışı kaydedilir. Çevik, söz konusu artışın birkaç yüzyıl içinde gerçekteştiğini belirterek bu durumu, sabanın tarımda kullanımından veya tekerleğin icadından kaynaklanan doğal bir artış olarak önermenin mümkün görünmediğini ifade eder ve sözlerine şöyle devam eder: Söz konusu nüfus, değişen coğrafi koşullar nedeniyle kuzeyde yaşayanların yeni yerler arama güdüleriyle gerçekteştirdiği göç ve bölgede daha önce yarı yerleşik yaşayan toplulukların sürekli iskânıyla açıklanmaktadır. Sumerlilerle ilgili daha büyük bir göç dalgası önerilen görüşler arasında olmakla birlikte, Ubeyd Dönemi’nden itibaren kültürel bir kesintinin varlığına ilişkin kanıt bulunamamıştır (Çevik, 2005: 33). Maisels aynı bakış açısından hareketle görüşünü řu şekilde açıklar: şimdi genellikle kabul edildiği üzere Ubeyd, Uruk şehirleşmesinin ve sonraki Sumer Kültürü’nün temeli ise, o zaman eskiden yanlış bir şekilde anlaşılan Sumer Kültürü’nün aniden ya da başka bir yerden ortaya çıkışı olarak adlandırılan Sumer Problemi olamaz. Sumer

kültürü ve toplumunun yeniden inşa edilmesiyle ilgili olarak çok fazla sorun vardır; fakat kesinlikle o sorunlardan birisi onların kökenine ait olanı değildir (Maisels, 1999a: 143).

Etnik yapı açısından ortadaki sonuç, en azından Güney Mezopotamya'da Sumer etnik grubunun egemen olduğu şeklinde olmalıdır (Dolukhanov, 1998: 380 vd.) Sumerliler'in Mezopotamya'da, ilk tarih çağlarından itibaren siyasî ve kültürel yönden önde gelen bir kavim olduğu kesin ise de, bölgede yaşayan tek etnik grup olduğu söylenemez. Sâmi dilini konuşan sakinlerin varlığını her zaman göz önünde tutmamız gerekecektir (Yalvaç, 1982: 573). Bu çerçevede, bazı etnik topluluklar birbirleri ile aynı toprak parçasını paylaşabilirler. Güney Mezopotamya'daki Sumerliler, Akadlılar (Limet, 2005: 370) ve Proto-Fıratlılar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Dolukhanov, çeşitli etnik gruplar arasında herhangi bir düşmanlığı gösteren arkeolojik ya da yazılı hiçbir kaydın bulunmamasının anlamlı olduğuna işaret etmiş (Dolukhanov, 1998: 381), Jacobsen de M.Ö. III. binyılda mücadelenin temelini etnik olmaktan ziyade siyasi olduğunu belirtmiştir (Emberling, 1997: 314 vd.).

Sonuç olarak, Mezopotamya en azından Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olmak üzere iki farklı ekolojik ve kültürel bölgeden oluşmaktaydı. Farklı tarihi dönemlerde bu bölgeler, farklı isimlerle anılmıştı. Örneğin, Aşağı Mezopotamya, M.Ö. III. binyılda Sumerliler tarafından *ki-en-gi* ve *ki-uri* olarak adlandırılmıştı. Akadlılar ise, aynı binyılda Aşağı Mezopotamya'nın aynı bölgelerini sırasıyla, Sumer ve Akad olarak isimlendirmişti. Bizim bugün Sumerliler diye bahsettiğimiz halkın adı, aslında Akadlılar tarafından bu halkın yaşadığı coğrafyaya verilen Sumer isminden türetilmiştir. Bununla birlikte, Sumerlilerin kendilerini *Sag-giga*, yani “karakafalılar” olarak adlandırmış olduğu da bilinmektedir.

M.Ö. II. binyıldan itibaren Sumer ve Akad bölgelerinin ikisine birden Babilonya, yani Babil Ülkesi adı verilirken, bunun kuzeyi Asur Ülkesi olarak adlandırılmıştı. Bunun nedeni ise, bu süreçte önemli iktidar merkezleri olarak Babil ve Asur şehirlerinin yıldızının parlamasıydı. Dolayısıyla, eski dönemlerde Mezopotamya coğrafyasının tamamına bir isim verilmediği ve zamanın akışı içerisinde ortaya çıkan siyasî gelişmelere paralel olarak bölgelerin farklı isimlerle anılmış oldukları görülür. Bu anlamda, tarihi coğrafya, doğal olarak siyasî tarihin kaderini yaşamıştır.

Etnik yapı açısından Mezopotamya'nın en eski sakinlerinin Sumerliler olmadığını söyleyebiliriz. Sumerlilerden önce Mezopotamya'nın güneyinde, burada daha sonraları gerçek anlamda meyvelerini verecek olan medeniyetin temellerini atan Proto-Fıratlılar ya da Ubeyd halkı olarak adlandırılan halkın ya da toplulukların yaşadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Samiler'in de erken dönemden itibaren Mezopotamya'da ortaya çıkan topluluklar arasında olduğu görülmektedir.

Sumerlilerin Mezopotamya'ya dışarıdan ve özellikle doğudan gc yahut gclerle gelmiş bir kavim olduğu grşnn benimsenler olduğu gibi, bunların aslında herhangi bir yerden gc etmediği zaten bu bölgenin yerleşik ve yerel bir halkı olduğu grşnn benimsenler de vardır. Biz bu görüşlerden ikinci olarak dile getirilen görüşü, yani Sumerlilerin sözkonusu bölgenin yerel bir halkı olduğu grşnn benimsiyoruz.

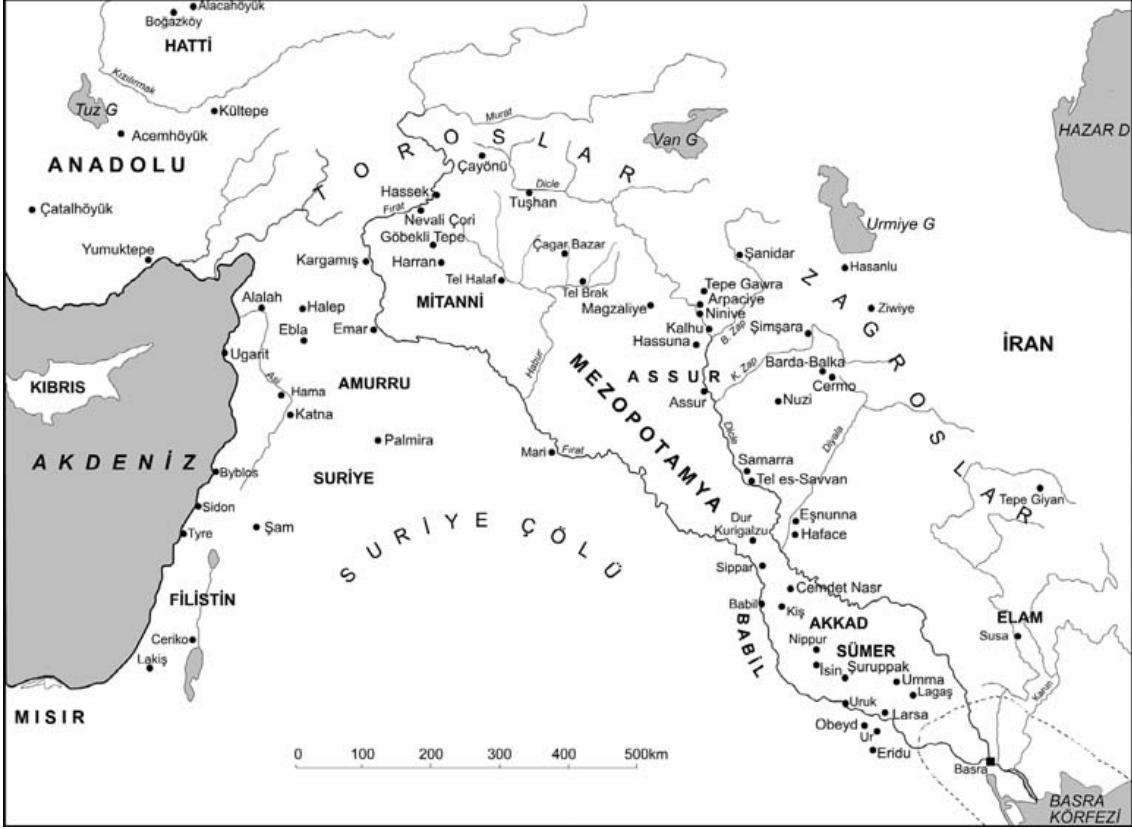
Sumerliler, yukarıda bahsettiğimiz iki halkla, aynı coğrafyada erken dönemden itibaren bir arada yaşamış olmakla birlikte, M.Ö. IV. binyıldan itibaren bu halklar arasından sıyrılarak M.Ö. III. binyılda yaşadıkları topraklara, yani Aşağı Mezopotamya'ya siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan damgalarını vurmuşlardır. Sonraki binyıldan itibaren Sumerliler siyasi ömürlerini tamamlamış olsalar bile Sumer Kültürü, varlığını Mezopotamya'da uzun yıllar boyunca devam ettirmeyi başarmıştır.

KAYNAKLAR

- Bertman, S. (2003), Handbook to Life in Ancient Mesopotamia, New York, Facts on File.
- Bilgiç, E. (1982), "Atatürk Fakültemiz Krsmz, Sumerlilerin Tarih Kültür ve Medeniyetleri", AÜDTCF Yayınları, Atatürk'n 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara, 75-121.
- Bottro, J. (2005), Eski Yakındoğu; Smerden Kutsal Kitaba, ev. Mehmet Emin zcan, Ankara, Dost Kitabevi.
- Bottro, J. (2009), Kültürümüzün şafağı Babil, ev. Ali Berkta, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. baskı.
- Brosius, M. "The Near East". (2009), (Ed.) A. Erksine; A Companion to Ancient History, Chichester, UK, Wiley-Blackwell, 177-188.
- Bryce, T. (2009), The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, London Routledge.
- Crawford, H. (2010), Sümer ve Sümerler, ev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- een, S. (2008), Eski n Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Çevik, . (2005), Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Diakov, V.; Kovalev, S. (2010), İlkçağ Tarihi, C.I, ev. zdemir İnce, İstanbul, Yordam Yayınları.
- Dolukhanov, P. (1998), Eski Ortadoğu'da evre ve Etnik Yapı, ev. Suavi Aydın, Ankara, İmge Kitabevi.

- Emberling, G. (1995), *Ethnicity and The State in Early Third Millennium Mesopotamia*, Doctor's Thesis of Philosophy, Anthropology and Near Eastern Studies in The University of Michigan.
- Emberling, G. (1997), "Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives", *JAR*, 5(4), 295-344.
- Frankfort, H. (1989), *Uygarlığın Yakın doğu'da Doğuşu: Mezopotamya ve Mısır*, Çev. Alaeddin şenel, Ankara, Verso-İmge.
- Garfinkle, S.J. (2013), "Ancient Near Eastern City-States", (Ed.) Peter F. Bang, - Scheidel Walter, *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, New York, Oxford University Press, 94-119.
- Hallo, W. W. and Simpson, W.K. (1998), *The Ancient Near East: A History*, New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Harmanşah, Ö. (2005), *Spatial Narratives, Commemorative Practices and The Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During The Early İron Age*, Doctor's Thesis of Philosophy, The University Of Pennsylvania.
- Huot, J. L., Thalmann, J.P. and Valbelle, D. (2000), *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara, İmge Kitabevi, 1. Baskı.
- Koroğlu, K. (2012), *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, İletifim Yayınları, 7. Baskı.
- Kramer, S.N. (2002), *Sümerler: Tarihleri, Kùltürleri ve Karakterleri*, Çev. Özcan Buze, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Kuiper, K. (2011), *Mesopotamia The World's Earliest Civilization*, Chicago, Britannica Educational Publishing.
- Landsberger, B. (1944), "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", *AÜDTCF Dergisi*, (2), 3, Ankara, 419-437.
- Larsen, M. T. (1979), "The Tradition of Empire in Mesopotamia", (Ed.) Larsen, Mogens Trolle; *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, Copenhagen, Akademisk Forlag, 75-103.
- Leick, G. (2007), *The Babylonian World*, New York, Routledge.
- Limet, H. (2005), "Ethnicity", (Ed.) Daniel C. Snell; *A Companion to the Ancient Near East*, Malden, MA: Blackwell Publishing, 370-383.
- Macqueen, J. G. (1964), *Babylon*, London, Robert Hale Ltd..
- Maisels, C. K. (1999a), *Early Civilizations of the Old World: The Formative Histories of Egypt, The Levant, Mesopotamia, India, and China*, London, Routledge.

- Nemet-Nejat, K.R. (1998), *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press.
- Oates, J. (2004), *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Roux, G. (1992), *Ancient Iraq*, London, Penguin Books.
- Sevin, V. (1999), *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık*, Ankara, TTK.
- Stremlin, B. (2006), *Constructing A Multiparadigm World History: Civilizations, Ecumenes And World-Systems in The Ancient Near East*, Doctor's Thesis of Philosophy, State University of New York.
- Tamburrino, A. (2010), "Water Technology in Ancient Mesopotamia", (Ed.) Larry W. Mays; *Ancient Water Technologies*, Dordrecht Springer, 29-51.
- Uhlig, H. (2006), *Sümerler: Tarihin Başlangıcında Bir Halk*, Çev. Nilgün Ersoy, İstanbul, Telos Yayıncılık, 1. Baskı.
- Yalvaç, K. (1982), "Sumerliler ve Sumerce", AÜDTCF Yayınları, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara, 563-577.
- Van De Mierop, M. (1997), *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, Clarendon Press.
- Westenholz, A. (2002), "The Sumerian City-State", (Ed.) Hansen, Mogens Herman, a *Comparative Study of Six City-State Cultures an Investigation*, Copenhagen, Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 23-42.

Harita I: Eski Mezopotamya ve Yakın Çevresi (Köroğlu, 2012: 13).